

Małgorzata Solarz

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: malgorzata.solarz@ue.wroc.pl

Magdalena Rogalska

e-mail: magda.rogalska94@gmail.com

EDUKACJA FINANSOWA OSÓB STARSZYCH JAKO INSTRUMENT OGRANICZANIA RYZYKA WIKTYMIZACJI NA RYNKU BANKOWYM I PARABANKOWYM

FINANCIAL EDUCATION OF SENIOR CITIZENS AS AN INSTRUMENT FOR REDUCING THE RISK OF VICTIMIZATION ON THE BANKING AND SHADOW BANKING MARKET

DOI: 10.15611/pn.2017.478.36

JEL Classification: D10, D14, I22, Q01

Streszczenie: W artykule została postawiona i pozytywnie zweryfikowana hipoteza badawcza – edukacja finansowa, będąc istotnym instrumentem podnoszenia świadomości finansowej, przyczynia się do ograniczania ryzyka wiktymizacji osób starszych, a tym samym zapobiega ich wykluczeniu finansowemu. Wykorzystane metody badawcze: krytyczna analiza literatury przedmiotu, metody statystyczne i sondaż diagnostyczny umożliwiły realizację celów artykułu, do których należą: zdiagnozowanie poziomu świadomości finansowej osób starszych oraz przedstawienie wybranych działań edukacyjnych skierowanych do polskich seniorów, które mają minimalizować ryzyko wiktymizacji występujące na rynku bankowym i parabankowym. Niezbędne do dokonania analiz dane empiryczne pochodzą z raportu OECD i badań własnych przeprowadzonych z wykorzystaniem ankiety w listopadzie 2015 r. na próbie 50 osób starszych zamieszkałych na Dolnym Śląsku.

Słowa kluczowe: edukacja finansowa, finanse osobiste, wiktymizacja, świadomość finansowa, wykluczenie finansowe, zrównoważony rozwój.

Summary: The following research hypothesis was put forward and positively verified in the article – financial education constitutes an important instrument for reducing the risk of senior citizens' victimization, which prevents their financial exclusion. The following research methods were used: critical analysis of the subject literature, statistical methods and the diagnostic survey, which allowed the realization of the article objectives among which the following are included: diagnosing the level of financial awareness of senior citizens and

presenting the selected educational activities addressed to Polish seniors, which aim at minimizing the risk of victimization occurring at the banking and shadow banking market. The empirical data necessary to perform the analyses originate from the OECD report and the author's survey studies carried out in November 2015 within the sample of 50 senior citizens residing in Lower Silesia region.

Keywords: financial education, personal finance, victimization, financial literacy, financial exclusion, sustainable development.

1. Wstęp

Trwały i zrównoważony rozwój (*sustainable development*) należy rozumieć jako „dążenie do zapewnienia wszystkim żyjącym obecnie ludziom i przyszłym pokoleniom dostatecznie wysokich standardów ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych w granicach tolerancji natury poprzez wprowadzenie w życie zasady sprawiedliwości wewnątrz- i międzypokoleniowej” [Rogall 2010]. W koncepcji zrównoważonego rozwoju dużo uwagi poświęca się problematyce sprawiedliwości inspirowanej teorią sprawiedliwości J. Rawlsa [1971] i teorią zapewnienia samorealizacji A. Sena [1999]. Zgodnie z poglądami tych naukowców zasada sprawiedliwości nakazuje sprawiedliwy dostęp do szans życiowych, wykorzystania wszelkich zasobów i dobrobytu. Jako sprawiedliwe określa się społeczeństwo, w którym wszyscy ludzie mają zaspokojone podstawowe potrzeby życiowe, zagwarantowane przestrzeganie praw człowieka, posiadają jednakowe szanse i prawo do godnego życia. Mając powyższe na względzie, realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju wymaga podjęcia walki z różnymi przejawami nierówności społecznych, w tym z nierównościami w dostępie do podstawowych produktów i usług finansowych w odpowiedniej dla konsumentów formie, tzn. z wykluczeniem finansowym. Rzeczone zjawisko ekskluzji stanowi ważny aspekt zrównoważonego rozwoju i wpisuje się w nurt dyskusji nad wpływem paradygmatu zrównoważonego rozwoju na kształt współczesnych nauk o finansach [Borys 2012].

Przedmiotem rozważań w niniejszym opracowaniu stało się ryzyko wiktymizacji, którego urzeczywistnienie objawia się w procesie stawania się ofiarą, doznawaniu krzywd, cierpienia, poczucia niesprawiedliwości czy wręcz realnych szkód materialnych, będących następstwem jakiegos zdarzenia bądź podjętej decyzji. Grupą społeczną podatną na nieobce sektorowi bankowemu ryzyko wiktymizacji są osoby starsze. Sformułowana w artykule hipoteza badawcza brzmi – edukacja finansowa, będąc istotnym instrumentem podnoszenia świadomości finansowej, przyczynia się do ograniczania ryzyka wiktymizacji osób starszych, a tym samym zapobiega ich wykluczeniu finansowemu. Weryfikacja tak postawionej hipotezy stała się możliwa dzięki realizacji celów artykułu, do których należy zaliczyć: zdiagnozowanie poziomu świadomości finansowej osób starszych oraz przedstawienie wybranych działań edukacyjnych skierowanych do polskich seniorów, które mają ograniczyć ryzyko wiktymizacji na rynku bankowym i parabankowym.

Podstawowe metody badawcze wykorzystane w pracy to: krytyczna analiza literatury przedmiotu, metody statystyczne i sondaż diagnostyczny. Niezbędne do dokonania analiz dane empiryczne pochodzą z raportu OECD oraz badań własnych przeprowadzonych z wykorzystaniem ankiety w listopadzie 2015 r. na próbie 50 osób starszych zamieszkałych na Dolnym Śląsku.

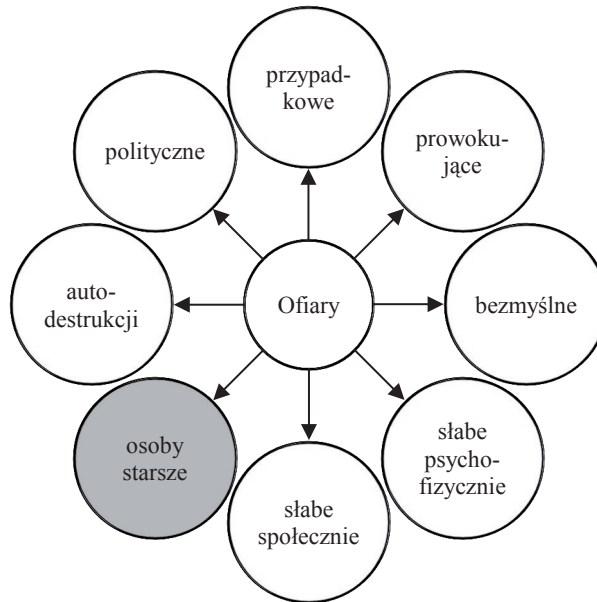
2. Ryzyko wiktylizacji osób starszych – istota problemu

W opracowaniach naukowych ryzyko wiktylizacji jest odnoszone głównie do psychologii i kryminalistyki. Stanowi ono przedmiot badań wiktylogii (łac. *victima* – ofiara i gr. *logos* – nauka), która wg E. Bieńkowskiej jest nauką „o wiktylizacji i ofiarach w kontekście funkcjonowania systemów wymiaru sprawiedliwości” [Bieńkowska 2000, s. 79]. Z kolei B. Hołyst pojęcie to definiuje szerzej, a mianowicie jako multidyscyplinarną naukę, której zadaniem jest „całościowa analiza zjawisk dysfunkcyjnych i zapobieganie nieprawidłowym procesom i zjawiskom, których wynikiem są różnorodne formy pokrzywdzenia” [Hołyst 2011, s. 17].

Współczesna wiktylogia problem wiktylizacji rozpatruje wieloaspektowo. Analiza ta realizowana jest przez: 1) opis zjawiska wiktylizacji, 2) wyjaśnienie jego przyczyny, 3) poszukiwanie sposobów przeciwdziałania wiktylizacji, 4) poszukiwanie sposobów usuwania następstw wiktylizacji [Kuć 2010, s. 3]. Wiktylogia ma dążyć do systemowego badania wszystkich tych cech osób, a także cech sytuacji, które zawierają w sobie ładunek potencjału wiktylizacyjnego, a zatem uprawdopodobniają zostanie ofiarą. Ostatnie z wymienionych pojęć N. Mirska definiuje w następujący sposób: ofiarą jest osoba, która doświadcza działania wymierzonego przeciwko niej, przy czym działanie to nie jest formą kary, a jest działaniem niezasłużonym, niesprawiedliwym i wywołującym poczucie krzywdy oraz cierpienia [Mirska 2009, s. 137]. Natomiast B. Hołyst wymienia grupy cech, które bezpośrednio decydują o tym, że dana osoba/grupa społeczna jest podatna na zostanie ofiarą; wśród nich znajdują się [Hołyst 2011, s. 31-32]:

- cechy kondycji biologicznej osób, np. obniżona sprawność fizyczna, wiek, w znacznym stopniu determinujący możliwości obrony i świadomość zagrożenia;
- cechy kondycji psychicznej, które mogą powodować, że osoba staje się ofiarą na skutek braku mechanizmów obronnych, agresywności itp.;
- cechy kondycji społecznej, mogące powodować, że ofiarą staje się osoba, która budzi agresję ze względu na osiągnięty status społeczny, pochodzenie, lub odwrotnie – jej niski status społeczny w przekonaniu sprawcy gwarantuje bezkarność czynu;
- cechy kondycji ekonomicznej osób – w grupie tej mieści się np. posiadanie różnego rodzaju dóbr.

W rezultacie badań prowadzonych nad rolą ofiary S. Schafer w publikacji *The Victim and His Criminal. A Study in Functional Responsibility* [1968] zaproponował typologię ofiar, wśród których zostały wyróżnione osoby starsze (rys. 1).

Rys. 1. Typologia ofiar ze względu na ich udział w genezie przestępstwa według S. Schafera

Źródło: opracowanie na podstawie [Opar 2016, s. 26-27].

Problematyka wiktylizacji osób starszych występuje obecnie w wielu krajach, co ma bezpośredni związek ze zjawiskiem starzenia się społeczeństw. Przejawia się ona jako dyskryminacja społeczna ludzi starszych (ageizm¹). Przy czym należy podkreślić, że osoby starsze są narażone na ryzyko wiktylizacji nie tyle z uwagi na wiek, ile słabość swojego statusu społecznego, z którego wynika szczególna łatwość zadania im szeroko rozumianej krzywdy [por. Bieńkowska 1999]. Za wiktylizację jest tu odpowiedzialny przede wszystkim sprawca, ale pośrednio też system społeczno-polityczny i prawny, nie dość skutecznie chroniący prawa osób o obniżonym statusie społecznym. S. Schafer w cytowanym powyżej dziele zaproponował, aby badań wiktymologicznych nie ograniczać do relacji przestępca – podatna na wiktylizację ofiara, ale poszerzyć je o zagadnienia związane z ofiarami pogwałceń praw człowieka [Opar 2016, s. 26]. W ten sposób uwzględniono społeczny kontekst wiktylizacji, jej przesłanki tkwiące w polityce państwa, zaniedbującego problematykę

¹ Termin ageism (ang. *ageism, age* – wiek) wprowadził amerykański gerontolog R. Butler w 1969 r., by zwrócić uwagę na to, że najstarsza grupa wiekowa jest traktowana gorzej niż inni członkowie społeczeństwa tylko ze względu na wiek. W języku polskim termin ten jest czasem używany jako „wikizm”, a wg B. Szatur-Jaworskiej oznacza on postawy i przekonania oparte na stereotypach i uprzedzeniach odwołujących się do biologicznego różnicowania ludzi, związanego z procesem starzenia się, które dotyczy kompetencji i potrzeb osób w zależności od ich wieku. Najczęściej ageizm jest postawą, która kieruje się przeciwko ludziom starym, którym łatwo przypisuje się szereg cech pejoratywnych, jak np. niesamodzielność, naiwność czy łatwowierność, powolność [Szatur-Jaworska (red.) 2008, s. 7].

przestrzegania praw człowieka w różnych sferach życia, niepotrafiącego skutecznie przeciwdziałać zjawiskom społecznej deprivacji, przejawiającej się różnymi formami wykluczania, w tym finansowego [por. Klaus, Woźniakowska-Fajst 2012].

Ryzyko wiktyimizacji osób starszych tkwi w połączeniu względnego bogactwa (posiadanie nieruchomości, kosztowności, oszczędności często gromadzonych w gotówce i przechowywanych w domu, czy stałego dochodu – emerytury, który przekłada się na zdolność kredytową) ze słabością fizyczną, umysłową, osamotnieniem, dużym zaufaniem do ludzi, analfabetyzmem cyfrowym, niską świadomością ekonomiczną czy finansową. Ryzyko wiktyimizacji seniorów – uczestników rynku bankowego i parabankowego – wynika w głównej mierze z asymetrii informacji i może przejawiać się m.in. podpisaniem przez nich niekorzystnej umowy, nabyciem produktu bez zrozumienia jego istoty, zaciągnięciem wysoko oprocentowanej pożyczki, która może doprowadzić do spirali zadłużenia i utraty majątku.

3. Świadomość finansowa i kompetencje finansowe a edukacja finansowa

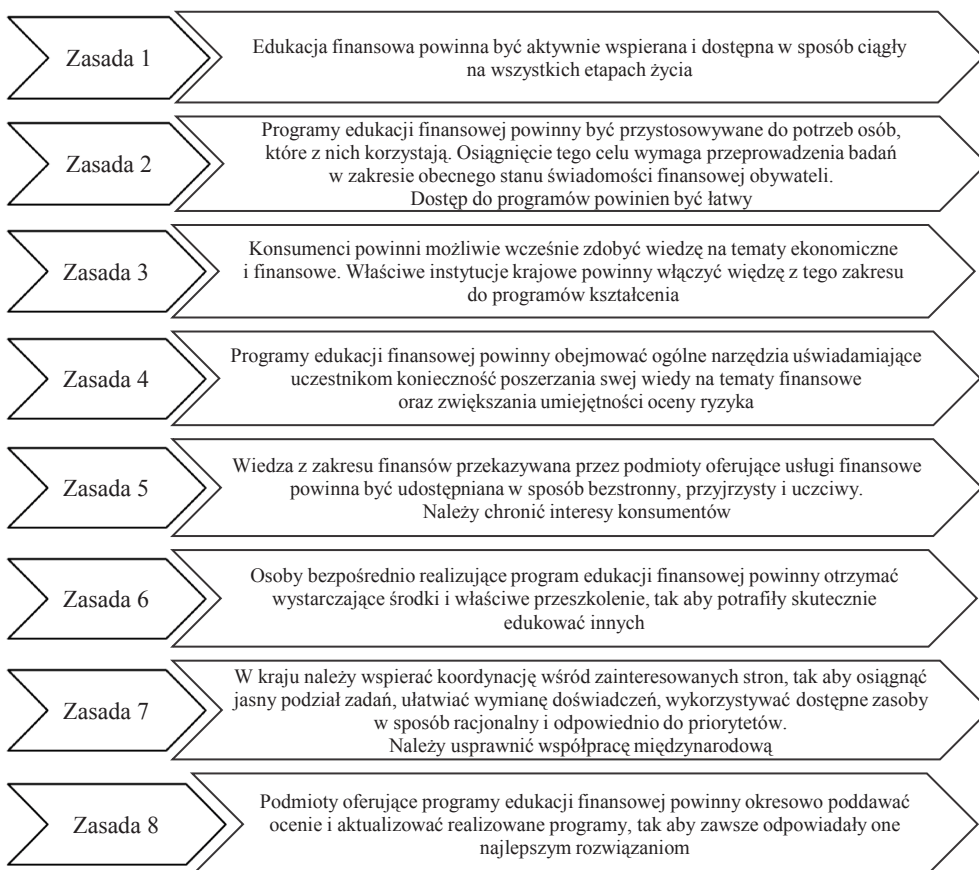
Gospodarstwa domowe, aby sprostać coraz bardziej wymagającym warunkom rynkowym oraz właściwie podejmować złożone decyzje finansowe, muszą posiadać odpowiedni poziom świadomości finansowej (*financial literacy*). W literaturze przedmiotu występuje kilka definicji tego pojęcia, np. według jednej z nich świadomość finansowa utożsamiana jest z posiadaniem wiedzy niezbędnej do dokonywania świadomych osądów i podejmowania skutecznych decyzji dotyczących zarządzania pieniędzem [*ANZ Survey ...* 2008, s. 1], tj. budżetowania, oszczędzania, inwestowania, pożyczania. Jednak w szerszym ujęciu świadomość finansowa może obejmować rozumienie ekonomii oraz zależności pomiędzy warunkami ekonomicznymi a decyzjami podejmowanymi przez gospodarstwa domowe w sferze finansów. Zwraca się także uwagę na to, iż wiedza finansowa obejmująca zdolność rozumienia pojęć i warunków finansowych przekłada się na zachowania podmiotów tę wiedzę posiadających [Frączek 2013, s. 119].

Pojęcie świadomości finansowej często stosowane jest zamiennie z pojęciem kompetencji finansowych (*financial capability*), podczas gdy to drugie ma szersze znaczenie i odnosi się je do zestawu wiedzy, umiejętności i odpowiedzialności finansowej, które umożliwiają jednostce podejmowanie przemyślanych i efektywnych decyzji, mających wpływ na jej sytuację finansową [PRI 2005, s. 4].

Posiadanie odpowiedniego poziomu świadomości i kompetencji finansowych stanowi niezbędny warunek właściwego zarządzania finansami osobistymi, pozwala na zbudowanie odporności finansowej i osiągnięcie oraz utrzymanie stabilności finansowej gospodarstwa domowego. Wyniki przeprowadzonych badań naukowych dowodzą, że osoby odznaczające się większą wiedzą i umiejętnościami finansowymi dużo efektywniej radzą sobie na rynku finansowym [por. Van Rooij i in. 2007; Lussardi, Tufano 2009; Hastings, Mitchell 2001] i przeciwnie, gospodarstwom domo-

wym o niskiej świadomości finansowej trudniej efektywnie pomnażać posiadane oszczędności, łatwiej wpaść w nadmierne zadłużenie, które w dłuższej perspektywie może prowadzić nawet do wykluczenia finansowego.

Wobec niezadowolającego poziomu świadomości finansowej społeczeństwa ważną rolę w zarządzaniu finansami osobistymi powinna odgrywać edukacja finansowa. To dzięki niej rozwija się wiedzę i umiejętności, podnosi poziom świadomości finansowej i doskonali kompetencje finansowe. Zdaniem ekspertów OECD, edukacja finansowa to proces, który pozwala konsumentom i inwestorom na lepsze zrozumienie pojęć finansowych oraz poznanie istoty produktów i usług finansowych, a poprzez dostęp do istotnych informacji, instrukcji i/lub obiektywnego doradztwa finansowego umożliwia rozwijanie umiejętności i nabywanie większej pewności siebie w celu podejmowania bardziej skutecznych działań; ponadto pozwala eduko-

Rys. 2. Podstawowe zasady dotyczące tworzenia wysokiej jakości programów edukacji finansowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Communication... 2007, s. 7-9].

wanym stawać się bardziej świadomym zagrożeń i możliwości finansowych, zdobywać wiedzę o tym, gdzie można udać się po wsparcie, a także podejmować inne działania mające na celu poprawę indywidualnego dobrobytu finansowego (*financial well-being*) [OECD 2005, s. 13]. Generalnie rzecz ujmując, edukacja finansowa zwiększa świadomość finansową w kilku kluczowych obszarach: ułatwia zarządzanie dochodami, wpływa na rozwój kultury oszczędzania, kształtuje nawyki inwestycyjne, podkreśla znaczenie planowania finansowego oraz umożliwia dokonywanie porównań oferty produktów finansowych w celu wyboru najbardziej dostosowanego do indywidualnych potrzeb.

Organizacje międzynarodowe dostrzegają problem niskiej świadomości finansowej wielu społeczeństw. Komisja Europejska i OECD opracowały i rekomendują zbiory dobrych praktyk, które powinny zostać wykorzystane w procesie edukacji finansowej obywateli. Komisja sformułowała zasady, które mogą pomóc podmiotom zaangażowanym w upowszechnianie edukacji finansowej podczas opracowywania narodowych programów edukacyjnych w zakresie finansów osobistych (rys. 2).

Wybrane programy edukacyjne mające na celu podnoszenie świadomości finansowej polskich seniorów zostaną zaprezentowane w piątej części artykułu.

4. Świadomość finansowa osób starszych w świetle badań własnych i wtórnych

Za jedną z głównych przyczyn urzeczywistnienia się ryzyka wiktymizacji uznaje się niski poziom wiedzy i umiejętności finansowych. Jak wynika z danych przedstawionych w raporcie OECD z roku 2016, Polska zajęła ostatnie miejsce spośród 30 krajów biorących udział w badaniu poziomu świadomości finansowej. Respondenci odpowiadali na pytania w trzech blokach tematycznych, oceniających poziom wiedzy finansowej, zachowania finansowe oraz postawy wobec długoterminowego planowania finansów. Maksymalny możliwy do uzyskania wynik wynosił 21 pkt; pierwsze miejsce w zestawieniu zajęli Francuzi, uzyskując 14,9 punktu, a Polacy z wynikiem 11,6 pkt uplasowali się na ostatniej pozycji. Poziom wiedzy finansowej został zmierzony przez zadanie respondentom 7 pytań. Założone minimum poprawnych odpowiedzi, tj. pięć uzyskało jedynie 55% ankietowanych Polaków. Dysproporcje w udzielanych odpowiedziach były widoczne zarówno ze względu na płeć, jak i wiek respondentów. Minimum 5 poprawnych odpowiedzi udzieliło 61% Polaków i tylko 51% Polek. Podobną zależność można zaobserwować wśród pozostałych krajów OECD, gdzie założone minimum osiągnęło 69% mężczyzn i 56% kobiet. Raport wskazuje także, że istnieje duża zależność pomiędzy wiekiem ankietowanych a uzyskiwanymi wynikami. Poziom świadomości finansowej zmniejsza się wraz ze wzrostem wieku respondentów [OECD/INFE 2016, s. 23-31].

Grupą najbardziej podatną na ryzyko wiktymizacji są osoby starsze, dlatego postawiono przyjrzeć się bliżej poziomowi świadomości finansowej tej grupy wieko-

wej. W listopadzie 2015 r. opracowano i przeprowadzono ankietę wśród respondentów w wieku 50+ zamieszkujących Dolny Śląsk. Populację podzielono na trzy grupy wiekowe: 50-59 lat; 60-69 lat; 70 i więcej lat. W badaniu wzięło udział 18 mężczyzn oraz 32 kobiety; 48% próby stanowiły osoby w przedziale wiekowym 50-59 lat, 36% respondenci w wieku pomiędzy 60 a 69 lat, natomiast udział seniorów w wieku 70 lat i więcej wynosił 16%.

W przypadku badań związanych ze świadomością finansową istotnym kryterium jest wykształcenie respondenta. Dominującą grupę wśród ankietowanych stanowiły osoby ze średnim wykształceniem (42% populacji). Osobami z wykształceniem podstawowym były głównie kobiety w przedziale wiekowym 70 lat i więcej. Stanowiły one 14% ogółu badanych, a więc najmniej spośród wszystkich rodzajów wykształcenia. W pierwszym etapie osoby starsze miały samodzielnie ocenić poziom swojej świadomości finansowej. Okazuje się, że w głównej mierze deklarowały one, że ich wiedza jest na przeciętnym poziomie (52% wszystkich odpowiedzi), a 32% seniorów stwierdziło, że ich wiedza finansowa jest mała, a tylko 16% ankietowanych wystawiło sobie ocenę dobrą. Warto podkreślić, że żadna z osób starszych nie oceniła swojej wiedzy finansowej na poziomie bardzo dobrym.

Aby zmierzyć wiedzę obiektywną, sporządzono test, na który składa się 13 stwierdzeń o zróżnicowanym stopniu trudności. Test został podzielony na segmenty mające za zadanie zdiagnozowanie poziomu świadomości finansowej w każdym z nich. Pozwoli to stwierdzić, w którym bloku tematycznym wiedzę ankietowanych należałoby poprawić przy doborze odpowiednich narzędzi edukacyjnych. Stwierdzenia wraz z poprawnymi odpowiedziami i wyniki ankiety zamieszczono na rysunku 3.

Stwierdzenia zawarte w ankiecie zostały podzielone na 4 bloki tematyczne: system bankowy, produkty oszczędnościowe, produkty kredytowe i produkty inwestycyjne. Dzięki temu można było zauważyć, że największą trudność seniorom sprawiły stwierdzenia z zakresu produktów inwestycyjnych, gdyż odsetek poprawnie udzielonych odpowiedzi z tego segmentu wynosi zaledwie 38%. Aż 72% respondentów błędnie uważa, że odwrócony kredyt hipoteczny oznacza dożywotnie otrzymywanie miesięcznego świadczenia pieniężnego w zamian za przepisanie własności nieruchomości na instytucję finansową. Segment pytań dotyczących produktów kredytowych sprawił seniorom najmniej trudności w związku z tym, że wiele osób korzystało w swoim życiu z kredytu. Pomimo że poprawne odpowiedzi w tym bloku zostały udzielone przez 57% respondentów, to aż 64% utrzymuje, że kredytu poza bankiem może udzielić także inna instytucja. To błędne przekonanie jest prawdopodobnie spowodowane rosnącą popularnością instytucji parabankowych, które oferują „kredyty-chwilówki”. Średnio seniorzy udzielili 47% poprawnych odpowiedzi na wszystkie zawarte w badaniu ankietowym stwierdzenia.

Z badania wynika, że wyraźnie lepszą wiedzą finansową odznaczali się mężczyźni, uzyskując 6,9 pkt na 13 możliwych do zdobycia, a zatem jest to wynik o 1,2 pkt wyższy niż wynik uzyskany przez kobiety (potwierdziła się więc prawidłowość

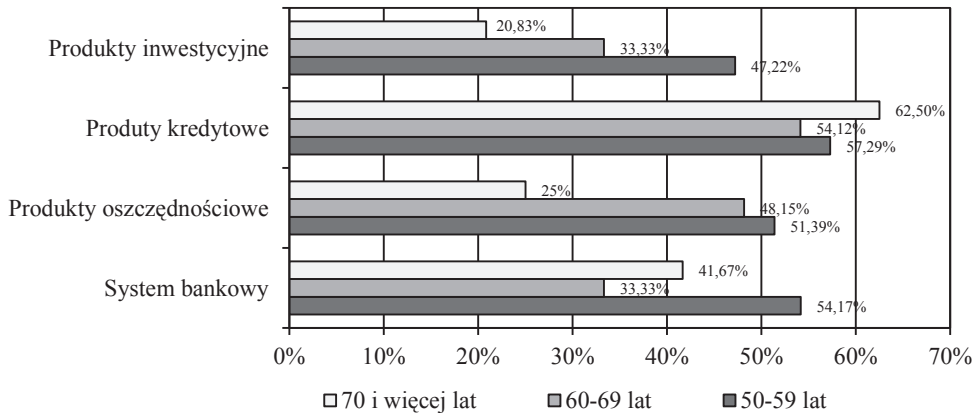
	Stwierdzenie	Ocena prawdziwości	
System bankowy	1. Działalność instytucji parabankowych/firm pożyczkowych objęta jest nadzorem finansowym sprawowanym przez instytucję państwową – Komisję Nadzoru Finansowego.	Prawda (64%)	Falsz (36%)
	2. Ministerstwo Finansów jest instytucją zarządzającą systemem gwarantowania depozytów w Polsce.	Prawda (46%)	Falsz (54%)
	3. Wyrażenie zgody na ofertę zaproponowaną telefonicznie przez konsultanta nie jest równoznaczne z rozpoczęciem obowiązywania umowy.	Prawda (44%)	Falsz (56%)
Produkty oszczędnościowe	4. Kowalski posiada w SKOK-u 5 tysięcy złotych na lokacie. W ostatnich wiadomościach usłyszał, że jego SKOK ogłosił upadłość, jest to równoznaczne z utratą pieniędzy przez Kowalskiego.	Prawda (54%)	Falsz (46%)
	5. Miesięczna kapitalizacja środków pieniężnych ulokowanych na lokacie bankowej jest korzystniejsza niż kapitalizacja kwartalna.	Prawda (44%)	Falsz (54%)
	6. Nowak zdeponował w banku swoje oszczędności na rocznej lokacie oprocentowanej 4% w skali roku, jest to równoznaczne z tym, że po upływie tego terminu bank wypłaci mu odsetki w wysokości 4% od wpłaconej kwoty.	Prawda (52%)	Falsz (48%)
Produkty kredytowe	7. Kredytu może udzielić wyłącznie bank.	Prawda (36%)	Falsz (64%)
	8. Od chwili podpisania umowy o kredyt konsumencki nie można się z niej już wycofać.	Prawda (38%)	Falsz (62%)
	9. Kowalski wziął roczny kredyt w banku na kwotę 1000 zł. Rzeczywista roczna stopa oprocentowania (RRSO) wynosi 20%. Oznacza to, że będzie musiał on spłacić 1200 zł.	Prawda (66%)	Falsz (34%)
	10. Posiadanie karty kredytowej jest równoznaczne z przyznaniem przez bank limitu kredytowego.	Prawda (64%)	Falsz (32%)
Produkty inwestycyjne	11. Większe ryzyko występuje, kiedy inwestujemy w produkty rynku pieniężnego niż w akcje.	Prawda (50%)	Falsz (50%)
	12. Odwrócony kredyt hipoteczny oznacza, że senior otrzymuje z banku dożywotnie miesięczne świadczenia pieniężne w zamian za przepisanie własności nieruchomości na instytucję finansową.	Prawda (72%)	Falsz (28%)
	13. Posiadacz lokaty strukturyzowanej z gwarancją kapitału może realnie zyskać tyle samo lub więcej niż na lokacie standardowej, jednak może też realnie na niej stracić.	Prawda (36%)	Falsz (64%)

 – poprawna odpowiedź

Rys. 3. Wyniki ankiety dotyczącej świadomości finansowej osób starszych

Źródło: opracowanie własne.

wość dostrzeżona przez OECD). Wraz z wiekiem respondentów zmniejszała się liczba poprawnych odpowiedzi (rys. 4). Różnica między przedziałem wiekowym 50-59 lat a 70 lat i więcej wynosiła średnio 2 pkt. Podobna tendencja występuje w zakresie wykształcenia ankietowanych: im wyższe wykształcenie, tym przeciętnie więcej poprawnie udzielanych odpowiedzi. Tę samą zależność wykazuje miejsce zamieszkania osób, które wzięły udział w badaniu: im większa miejscowość, tym świadomość finansowa jest wyższa i odpowiednio na wsi przeciętny wynik prawidłowo udzielanych odpowiedzi różnił się o 1,8 pkt w porównaniu z miastem o liczbie mieszkańców powyżej 50 tysięcy. Ankietowani racjonalnie oceniali poziom swojej wiedzy finansowej, traktując subiektywną ocenę z pewną rezerwą. Większość z nich uzyskała w przeprowadzonym badaniu wynik adekwatny do zadeklarowanego w subiektywnej ocenie. Oznacza to, że respondenci zdają sobie sprawę z tego, że posiadają pewne „braki” w zakresie zagadnień związanych z finansami.

Rys. 4. Odsetek poprawnych odpowiedzi według segmentów z podziałem na przedziały wiekowe

Źródło: opracowanie własne.

Na koniec w badanej próbie podjęto próbę charakterystyki respondentów, którzy uzyskali najgorszy i najlepszy wynik z przeprowadzonej ankiety, dotyczącej świadomości finansowej seniorów. Najlepszy wynik spośród respondentów (11 pkt na 13 możliwych) uzyskał mężczyzna w przedziale wiekowym 50-59 lat, zamieszkujący w mieście powyżej 50 tysięcy mieszkańców. Posiada on wykształcenie wyższe oraz rachunek bankowy, a swój poziom wiedzy finansowej określił jako dobry. Ankietowanym z najgorszym wynikiem, który wyniósł 4 pkt na 13 możliwych jest kobieta w przedziale wiekowym 70 lat i więcej, zamieszkująca na wsi. Posiada ona podstawowe wykształcenie, nie dysponuje rachunkiem bankowym, a swoją wiedzę finansową zadeklarowała na poziomie niskim.

Podsumowując przeprowadzone badania, można stwierdzić, że wiedza respondentów z zakresu finansów w większości przypadków jest przeciętna i należałoby

dążyć do jej poprawy. W przeciwnym razie będą oni narażeni na ryzyko wiktyimizacji poprzez nieświadomość funkcjonowania produktów oferowanych na rynku finansowym. Wszelkie działania powinny być dedykowane każdej kategorii wiekowej, jak również być dostępne bez względu na miejsce zamieszkania.

5. Wybrane działania edukacyjne doskonalące kompetencje finansowe osób starszych

Kształtowanie świadomości finansowej jest niezmiernie ważnym instrumentem ograniczania skutków urzeczywistnienia się ryzyka wiktyimizacji. Wysoka świadomość finansowa pozwala na pełne i aktywne uczestnictwo w nowoczesnym społeczeństwie oraz racjonalne korzystanie z produktów oferowanych przez instytucje finansowe. Warunkiem skuteczności działań edukacyjnych jest to, aby trafiały one do jak najszerszego grona odbiorców. Z badań przeprowadzonych w 2009 r. przez Fundację Kronenberga przy Citi Handlowym wynika, że największą popularnością w pozyskiwaniu wiedzy wśród Polaków cieszą się programy telewizyjne (56% wskazań), prasa codzienna (30%) oraz Internet (18%) [*Stan...* 2009, s. 110].

Ważnym elementem w kształtowaniu świadomości finansowej jest edukacyjna rola państwa. Wśród instytucji publicznych podejmujących działania w zakresie edukacji finansowej osób starszych można wyróżnić: Narodowy Bank Polski, Komisję Nadzoru Finansowego oraz Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta. Narodowy Bank Polski pod względem kształtowania świadomości finansowej osób starszych jest liderem, w tym celu współpracuje również z wieloma instytucjami. Swoją działalność edukacyjną rozwija od 2002 r., czerpiąc z doświadczeń banków centralnych innych krajów, takich jak Niemcy, Wielka Brytania czy Stany Zjednoczone. Działania podejmowane przez NBP odnoszą się m.in. do takich tematów, jak pieniądź czy funkcjonowanie rynków pieniężnych [Kuchciak i in. 2014, s. 274].

Narodowy Bank Polski jest zaangażowany w wiele inicjatyw mających na celu podniesienie wiedzy finansowej. Poniżej przybliżono tylko niektóre z nich skierowane głównie do osób starszych.

Nawiązując do najchętniej wybieranego przez Polaków źródła informacji o finansach, Narodowy Bank Polski we współpracy z Telewizją Polską SA zrealizował projekt edukacyjny „Czytaj umowy”, w którym zwracano szczególną uwagę na niebezpieczeństwa związane z zawieraniem umów finansowych oraz zaciąganiem pożyczek i kredytów krótkoterminowych o wysokim oprocentowaniu. Zagadnienia finansowe zostały wplecione w popularne seriale, takie jak np. „M jak Miłość” czy „Na dobre i na złe” [NBP 2015].

Jedną z inicjatyw skierowanych głównie do osób 50+ jest cykliczna akcja „O finansach... w bibliotece”. Finansowana jest ona ze środków NBP w ramach edukacji ekonomicznej, natomiast jej realizacją zajmuje się Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego. Projekt jest realizowany głównie w bibliotekach publicznych na wsiach i w małych miastach. Celem tego przedsięwzięcia jest zaznajo-

mienie osób starszych ze światem finansów, nabycie umiejętności korzystania z bankowości elektronicznej, a także racjonalne planowanie domowych wydatków i inwestowanie zaoszczędzonych środków pieniężnych. W czwartej edycji „O finansach... w bibliotece” wzięło udział 95 bibliotek i ponad 2000 osób. Dotychczas w spotkaniach zorganizowanych w 372 bibliotekach uczestniczyło niemalże 8500 seniorów [NBP 2016a].

Kolejną inicjatywą dedykowaną osobom starszym był realizowany przy współpracy z NBP cykl ośmiu dodatków edukacyjnych ukazujących się w „Gościu Niedzielnym” pod tytułem „Domowa Ekonomia”. Realizował on tematykę dotyczącą m.in. bezpiecznego pożyczania pieniędzy, pomnażania zgromadzonych oszczędności, redukcji nadmiernego zadłużenia oraz zagadnień emerytalnych. Artykuły ukazujące się w dodatku „Domowa Ekonomia” były również dostępne na stronie internetowej „Gościa Niedzielnego”. W ramach zachęcenia czytelników do zapoznania się z materiałami przewidziano krzyżówki z nagrodami, których tematyka dotyczy częściowo zagadnień znajdujących się w artykułach [NBP 2016b].

W roku 2016 odbyła się już piąta edycja projektu „Nowoczesne i bezpieczne finanse seniora” organizowanego przez Ogólnopolską Federację Stowarzyszeń Uniwersytetów Trzeciego wieku wraz z Narodowym Bankiem Polskim. W roku 2017 odbędzie się szósta edycja tego projektu, do końca stycznia seniorzy mogli zgłosić się do udziału w bezpłatnych wykładach i warsztatach. Celem tego przedsięwzięcia jest kształtowanie umiejętności i wiedzy osób starszych, aby mogli bezpiecznie i racjonalnie korzystać z produktów finansowych, które są oferowane zarówno przez banki, jak i inne podmioty. „Nowoczesne i bezpieczne finanse seniora V” były projektem bardzo rozbudowanym i w jego ramach odbyły się m.in. wykłady „BEZPIECZNE finanse seniora” organizowane na Uniwersytetach Trzeciego Wieku w całej Polsce oraz warsztaty „NOWOCZESNE finanse seniora” opierające się głównie na nauce podstaw bankowości internetowej, posługiwania się kartami płatniczymi oraz racjonalnego zarządzania budżetem domowym [NBP 2016c].

Pogłębienie wiedzy ekonomicznej wśród osób starszych wspiera również Stowarzyszenie Krzewienia Edukacji Finansowej (SKEF) przy udziale Narodowego Banku Polskiego w ramach programu edukacji ekonomicznej. Program „Senior na plus!” opiera się głównie na zdobywaniu przez seniorów wiedzy o bezpiecznym posługiwaniu się instrumentami płatniczymi, ale także o budowaniu własnej wiarygodności finansowej, przy tym o ochronie tożsamości; w styczniu 2017 r. ruszyła kolejna edycja warsztatów [SKEF 2017].

Instytucją zaangażowaną w działania mające na celu kształtowanie świadomości finansowej jest także Komisja Nadzoru Finansowego (KNF). W ramach podnoszenia świadomości finansowej KNF przygotowała kampanię informacyjną pod tytułem „Sprawdź komu powierzasz”. Jej celem jest zachęcenie konsumentów do weryfikacji podmiotów znajdujących się na rynku finansowym w rejestrach umieszczonych na stronie Komisji oraz sprawdzenie, czy powierzone środki tym instytucjom podlegają publicznemu systemowi gwarantowania [KNF 2014].

Komisja Nadzoru Finansowego wraz z Rzecznikiem Praw Obywatelskich przygotowała dla seniorów poradnik klienta usług finansowych „Senior w świecie finansów”. Poradnik powstał w celu wyjaśnienia często zawyżonych dla osób starszych zasad obowiązujących na rynku finansowym. Zagadnienia zawarte w publikacji obejmują m.in. kwestie dotyczące sposobów oszczędzania, inwestowania w produkty finansowe. Wskazują też osobom starszym, na co należy zwrócić uwagę, ubiegając się o kredyt, oraz na czym polega odwrócony kredyt hipoteczny [KNF 2015].

Zróznicowane przedsięwzięcia pozwalają każdemu na wybór czegoś adekwatnego do swoich oczekiwań. Udział we wszystkich projektach jest bezpłatny, a zatem może skorzystać z nich większa liczba osób, kwestie finansowe nie stanowią tu żadnej bariery, jednakże działania realizowane na rzecz osób starszych nie do końca wykorzystują pełen potencjał. W większości są one adresowane do osób zamieszkujących w miastach. Tymczasem to właśnie osoby mieszkające na wsi, jak wykazało badanie, charakteryzują się niskim poziomem wiedzy finansowej.

6. Zakończenie

Polskie społeczeństwo cechuje niski poziom świadomości finansowej. Tezy tej dowodzą wyniki badania opublikowane przez OECD w 2016 r. Polacy zajęli ostatnie miejsce spośród reprezentantów 30 krajów biorących udział w testach wiedzy i kompetencji finansowych. Ponadto eksperci wskazują, że istnieje duża zależność pomiędzy wiekiem ankietowanych a uzyskiwanymi wynikami, to znaczy poziom świadomości finansowej zmniejsza się wraz ze wzrostem wieku respondentów.

Na przeciętną notę założyły też osoby starsze, stanowiące podmiot badań w niniejszym opracowaniu. Średnio seniorzy udzielili 47% poprawnych odpowiedzi na wszystkie zawarte w ankiecie stwierdzenia. Największą trudność sprawiały im zagadnienia z zakresu produktów inwestycyjnych, gdyż odsetek poprawnie udzielonych odpowiedzi w tym segmencie wynosił 38%, a najłatwiejsze okazały się stwierdzenia dotyczące produktów kredytowych, przy czym poprawne odpowiedzi zostały udzielone przez 57% respondentów, co nadal nie stanowi wielkości pożądanej.

Przedstawione wyniki zarówno badań wtórnych, jak i własnych wskazują, że bezwzględnie należy dążyć do podniesienia wiedzy i umiejętności finansowych osób starszych. W przeciwnym razie poprzez nieświadomość funkcjonowania instytucji i produktów oferowanych na rynku bankowym i parabankowym będą oni narażeni na ryzyko wiktymizacji. Ryzyko, którego urzeczywistnienie wiąże się z poczuciem bycia ofiarą, doznaniem krzywdy, niesprawiedliwości, wykluczenia, w tym finansowego. Stąd też niezmiernie istotne stają się odpowiednie działania edukacyjne, prowadzone w obszarze zagadnień zarządzania finansami osobistymi, pozwolą one bowiem seniorom podejmować racjonalne decyzje finansowe, zbudować odporność i stabilność finansową własnego gospodarstwa domowego.

Literatura

- ANZ Survey of Adult Financial Literacy in Australia, 2008, ANZ Banking Group, Melbourne, http://www.anz.com/Documents/AU/Aboutanz/AN_5654_Adult_Fin_Lit_Report_08_Web_Report_full.pdf (10.02.2017).
- Bieńkowska E., 1999, *Osoby starsze grupą o podwyższonym stopniu ryzyka wiktylizacji*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 1, s. 111-117.
- Bieńkowska E., 2000, *Wiktylizacja. Zarys wykładu*, Wydawnictwo Zrzeszenia Prawników Polskich, Warszawa.
- Borys G., 2012, *W kierunku finansów zrównoważonego rozwoju*, [w:] Famulska T (red.), *Szkice o finansach. Księga jubileuszowa prof. zw. dr hab. Krystyny Znanieckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice, s. 43-51.
- Communication from the commission – financial education, 2007, Commission of European Communities, COM(2007), 808 final, Brussels, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0808&from=EN> (10.02.2017).
- Frączek B., 2013, *Obszary badań w zakresie poziomu wiedzy i edukacji finansowej społeczeństwa w Polsce i na świecie*, [w:] *Innowacje w bankowości i finansach*, *Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 173, Katowice, s. 118-128.
- Hastings J.S., Mitchell O.S., 2001, *How financial literacy and impatience shape retirement wealth and investment behaviors*, National Bureau of Economic Research, Working Papers, no. 16740, Cambridge, MA, <http://www.nber.org/papers/w16740.pdf> (01.02.2017).
- Holyst B., 2011, *Wiktylizacja*, LexisNexis, Warszawa.
- Klaus W., Woźniakowska-Fajst D., 2012, *Związki między wiktylizacją oraz ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, *Archiwum Kryminologii*, t. XXXIV, s. 43-89.
- KNF (Komisja Nadzoru Finansowego), 2014, *Sprawdź, komu powierzasz*, http://www.knf.gov.pl/sprawdz_komu_powierzasz.html (28.01.2017).
- KNF (Komisja Nadzoru Finansowego), 2015, *Senior w świecie finansów*, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Senior_w_swiecie_finansow.pdf (28.01.2017).
- Kuć M., 2010, *Wiktylizacja*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Kuchciak I., Marcinkowska M., Świeszczak K., Świeszczak M., 2014, *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji Silver Economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Lusardi A., Tufano P., 2009, *Debt Literacy, Financial Experiences, and Overindebtedness*, National Bureau of Economic Research, Working Paper, no. 14808, Cambridge, MA, <http://www.nber.org/papers/w14808.pdf> (1.02.2017).
- Mirska N., 2009, *Podatność wiktylizacyjna a samoocena i optymizm*, *Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka*, nr 1-2, s. 136-138.
- NBP (Narodowy Bank Polski), 2015, *Telewizja Polska SA, projekt pt. „Czytaj umowy”*, Portal Edukacji Ekonomicznej, <https://www.nbportal.pl/edukacja-w-nbp/projekty-zakonczone/2015/telewizja-polska-s.a.-projekt-pt.-czytaj-umowy> (31.01.2017).
- NBP (Narodowy Bank Polski), 2016a, *O finansach w bibliotece...*, IV edycja, Portal Edukacji Ekonomicznej, <https://www.nbportal.pl/edukacja-w-nbp/projekty-zakonczone/2016/o-finansach-w-bibliotece-iv-edycja> (31.01.2017).
- NBP (Narodowy Bank Polski), 2016b, *Domowa Ekonomia*, Portal Edukacji Ekonomicznej, https://www.nbportal.pl/edukacja-w-nbp/projekty-zakonczone/2016?result_29489_result_page=4 (31.01.2017).
- NBP (Narodowy Bank Polski), 2016c, *Nowoczesne i bezpieczne finanse seniora*, Portal Edukacji Ekonomicznej, <https://www.nbportal.pl/edukacja-w-nbp/projekty-zakonczone/2016/nowoczesne-i-bezpieczne-finanse-seniora-v-edycja> (31.01.2017).

- OECD, 2005, *Improving financial literacy: analysis of issues and policies*, <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/2105101e.pdf?expires=1430429648&id=id&acname=ocid53014339&-checksum=A1FC7C81B5F5F2DB0F31F832A2AC10EA> (1.02.2017).
- OECD/INFE (OECD International Network on Financial Education), 2016, *International Survey of Adult Financial Literacy Competencies*, <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf> (12.02.2017).
- Opar A., 2016, *Podatność wiktyimizacyjna – przesłanki i formy przeciwdziałania wiktyimizacji*, *Rozprawy Społeczne*, t. X, nr 2, s. 24-30.
- PRI (Policy Research Initiative), 2005, *Why Financial Capability Matters. Synthesis Report prepared by Social and Enterprise Development Innovations for the PRI Project „New Approaches for Addressing Poverty and Exclusion”*, Report on „Canadians and Their Money: A National Symposium on Financial Capability”, Financial Consumer Agency of Canada, Ottawa.
- Rawls J., 1971, *A Theory of Justice*, *Harvard University Press*, Cambridge, Massachusetts.
- Rogall H., 2010, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Schafer S., 1968, *The Victim and His Criminal. A Study in Functional Responsibility*, Random House, New York.
- Sen A., 1999, *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford.
- SKEF (Stowarzyszenie Krzewienia Edukacji Finansowej), 2017, *Senior na plus 2! Warsztaty edukacji finansowej dla osób 55 plus*, <https://www.skef.pl/senior-plus-2-warsztatyhttpswww-skef-pl-edukacji-finansowej-dla-osob-55-plus> (28.01.2017).
- Stan wiedzy finansowej Polaków*, 2009, http://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/files/fk_badania_01.pdf (10.02.2017).
- Szatur-Jaworska B. (red.), 2008, *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Van Rooij, M., Lusardi A., Alessie R., 2007, *Financial literacy and stock market participation*, National Bureau of Economic Research, Working Papers, no. 13565, Cambridge, Massachusetts, <http://www.nber.org/papers/w13565.pdf> (1.02.2017).